

İRAN TÜRK AĞIZLARINDAN FAMENİN İLİ AĞZI ŞEKİL ÖZELLİKLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

Behruz BEKBABAYI*

Öz: Türk dilinin ses ve şekil yapısını anlamak, sadece yazılı verileri incelemekle yeterli değildir. Türk dilinin yerel ağızlarının araştırılması ve incelenmesiyle Türkçenin çözilemeyen birçok problemine ışık tutulabilir. Ağız çalışmaları doğrudan Türk dili için kaynak niteliği taşıyan veriler yanında, etnoloji, sosyoloji, tarih, etimoloji ve halkbilimi gibi birçok bilim dalına da dolaylı olarak katkı sağlamaktadır.

Bu makalede Hemedan Eyaleti Famenin ili ağızı üzerine yaptığımız çalışmanın sonuçları yer almaktadır. Çalışmamızda metot olarak dar saha yöntemi seçilmiştir. Çalışma kapsamında Hemedan Eyaleti'ne bağlı Famenin ilinden ayrıntılı derleme yapılmıştır. Ancak makale, Famenin ağızını temsil edebilecek bir köyün derleme metinleri ile sınırlı tutulmuştur. Bu çalışmada üçü erkek ve biri kadın olmak üzere dört kişiden ses kaydı yöntemiyle derleme yapılmıştır. Makalede, Famenin ili ağızının özellikle şekil bilgisi verileri üzerinde durulmuştur. Bu çalışmada elde ettiğimiz en önemli sonuç Famenin ağızının Azerbaycan Türkçesi ağızlarından Y ağızı içerisinde yer almasıdır. Bu makalede betimleme ve karşılaştırma amaçlı olarak bu ağızın şekil özellikleri incelenmiştir ve karşılaştırmalı olarak da daha çok İran Türk ağızlarıyla karşılaştırılmıştır. Ayrıca bu şekil bilgisi verileri zaman zaman Türkiye Türkçesi ile de karşılaştırılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Ağız, İran Türk Ağızları, Azerbaycan Türkçesi, Famenin Ağızı, Şekil Bilgisi.

A General Overview on Morphological Features of Famenin Province Dialect, One of Iran's Turkic Dialects

Understanding the phonological and morphological structure of the Turkish language is not possible by analyzing its written language only. Analyzing the local dialects will help solve a great number of Turkish language's unsolved issues. Research about dialect, besides providing direct contributions to data which are considered as resource, also indirectly plays a part in other fields of science such as anthology, sociology, history and etymology.

In this study, the result of the research on dialect regarding Hemedan's Famenin province will be presented. For this purpose, narrow-area method has been chosen. In this research, extensive data has been gathered from Famenin city of Hemedan province. However, this research was limited to content gathered from a village which can be an example of Famenin dialect. Data collection has been achieved through the recorded voices of three men and a woman. In this study, Famenin dialect's morphological data is focused on. The most important result of this

* Dr. Öğr. Üyesi. Allameh Tabataba'i Üniversitesi Fars Edebiyatı ve Yabancı Diller Fakültesi, Tahran/İRAN, E-posta: behruzababa@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-8418-266X

research was the fact that Famenin dialect is included within the "Y" dialect, which is one of Azerbaijan Turkic dialects. In this study, the morphological and phonological features of this dialect have briefly been analyzed with the purpose of comparing it to Iran's Turkic dialects mostly. In addition, the morphological data has been compared to Türkiye's Turkish occasionally.

Keywords: Dialect, Iran Turkish Dialects, Azerbaijani Turkish, Famenin Dialect, Morphology.

Giriş

İran Türklüğü henüz yeteri kadar araştırılmamıştır. Bunların başında ağız araştırmaları gelmektedir. Her ne kadar İran Türk ağızları hakkında birkaç tasnif yapılmış olsa da bugüne kadar İran Türk ağızlarının tasnifi için ciddi bir araştırma yapılmamıştır.¹ 2000'lere kadar sadece Halaç Türkçesini Doerfer (1969, 1971, 1973-1974a, 1973-1974b, 1987) ve daha sonra Horasan Türkçesini Sultan Tulu (1989, 2005, 2006, 2009a, 2009b) ve Fuat Bozkurt (1975) çalışmışlar. Horasan Türkçesi ile ilgili son zamanlarda Talip Doğan (2017a, 2017b) da iki eser yayımlamıştır. Ancak Azerbaycan, Kaşkay ve Türkmen Türkçesi için 2000'lerden sonra ciddi çalışmalar başlamıştır. İran Türkçesi üzerine doktora tezi olarak ağız çalışması yapanlardan *Kaşkay Türkçesi* üzerine Muhittin Çelik (1997); *Serap Ağızı* üzerine Mehmet Gece (1985); *Urmiye Ağızları* üzerine Talip DOĞAN, (2010); *Salmas Ağızı* üzerine Bilgehan A. Gökdağ, (2006); *Erdebil İli Ağızları* üzerine Jahangir Karini, (2009); *Güney Azerbaycan Türkçesi* üzerine Mahmut Sarıkaya (1998); *Sungur Türkçesi* üzerine Abdulkadir Atıcı (2015); *Türkmen Ağızı* üzerine Zeynep Yıldırım (2015); *Malekan İli Ağızı* üzerine Behrouz Bıcbabaei (2012); *İran- Zencan Bölgesi, Kaydar ve Yöresi Ağızları* üzerine Mehdi Rezaei (2015) gibi çalışmalar yapılmıştır. Ayrıca *Hemedan Bölgesi Bahar Ağızı* üzere Gülcihan, Pehlivan, (2011) yüksek lisans tezi çalışmıştır. Ayrıca *Lalecin Türkçesi* üzerine Abdulkadir Atıcı (2018)'nin bir çalışması yayınlanmıştır. Bunların yanında birkaç küçük çalışma veya makale yazılmışsa da İran Türkçesi için genel bir perspektif sunmak için yeterli sayılmamaktadırlar. Dolayısıyla İran Türkçesi için geniş bir perspektif elde etmek için birçok ağız çalışması yapılması gerekmektedir. Bu doğrultuda Hemedan Eyaleti'ne bağlı Famenin İli köylerinden Asleh (اصله) köyünden derleme yapıp incelemeye çalışılmıştır. Zaman zaman İran'ın diğer ağızlarıyla da karşılaştırma yapılmıştır.

Tespitlerimize göre Azerbaycan Türkçesi sınırlarının güney kısmından yani Zencan eyaletinden başlayıp İran'ın içleri ve doğusuna doğru genellikle şu özellikleri taşımaktadırlar: 1. En önemli ses olayı /ɲ/ > /y, n/ ünsüz değişmesidir. 2. Teklik II. şahıs eki {-sAn}, /s/ birimini düşürerek {-An} veya {-Ay} şeklini almışlar. 3. Ünlüler bakımından daha çok ön ünlüler tercih edilmektedir. 4. /ç/, /c/, /k/ ve /g/ birimleri Azerbaycan Türkçesi sınırlarının kuzey kısmına nazaran biraz geride yani artdamaksıl söylenmektedirler. Böylelikle Azerbaycan Türkçesinde iki önemli ağız yani N ve Y ağızları tespit edilmiştir. Hemedan Eyaleti'nde konuşulan Türkçe ise Azerbaycan Türkçesi Y ağızı sınırları içerisinde yer almaktadır.

¹ Detaylı bilgi için bk. (Bekbabayi, 2017, s. 32-35).

İran'ın Hemedan Eyaleti'nin kuzeydoğusunda bulunan Famenin ili 2016 verilerine göre 39.359 nüfusa sahiptir.² İlin yüzölçümü 1360 metrekaredir ve Hemedan Eyaleti topraklarının yüzde 6.7'sini oluşturmaktadır. Famenin, idarî olarak “Merkezî” ve “Pişhur (Pish khovr)” ilçelerine ayrılmaktadır.³ Ayrıca il bölgede yerli halk tarafından “Pambulu” olarak adlandırılmaktadır. Dar saha yöntemiyle seçtiğimiz “Asleh” köyü “Merkezî” ilçesi sınırları içinde yer almaktadır. Köy yaklaşık 2093 kişilik nüfusa sahiptir.⁴ Asleh halkı çoğunlukla tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktadır. Halkın dini İslam, mezhebi ise Şii'dir.

Derlememizin kaynak kişileri olan Bayan Tahere Begleri'den 35.15 dakika, Bay İslam Moheggegi'den 18.33 dakika ve Bay Hüseyin Karimi'den 8.45 dakika ve Bay Mahmut Karimi'den 3.33 dakika toplam yaklaşık 65 dakika derleme yapılmıştır. Kaynak kişiler; Tahere Begleri 57 yaşında, İslam Moheggegi 83 yaşında, Hüseyin Karimi 63 yaşında ve Mahmut Karimi 68 yaşındadırlar. Derleme yapan ve örneklerin kontrolünde bize yardım eden Morteza Karimi ise 27 yaşındadır. Kaynak kişilerimiz derleme yaptığımız köyde yaşamakta olup çiftçilik işiyle uğraşmaktadırlar. Morteza Karimi ise öğrencilik döneminden beri Tahran'da yaşamaktadır.

İlk başta kaydedilen seslerin transkripsiyonu yapıp daha sonra inceleme yapılmıştır.⁵

1. Şekil Bilgisi

1.1. İsim Çekimi

İsimler cümle içinde diğer sözcüklerle olan ilişkilerine göre çeşitli şekillerde bulunurlar. Bunun sonucunda da bazı ekler alırlar. İsmın cümle içinde aldığı bu farklı hâllere ismin hâlleri, bazı ekler almasına da isim çekimi denir.

1.1.1. Çokluk eki

Famenin ağzında genellikle $\{+lAr\}$ şeklindedir. Kalınlık incelik uyumuna da uyar: *äcämlär, kızlär, atlular, aşşuğlar, barmağlar*.

Bu ek bazen de ilerleyici benzeşme sonucu $\{+nAr\}$, $\{+nAy\}$ şeklinde karşımıza çıkar. *Cavannay* (cavanlar) ‘gençler’, *toy olanna, gälännä, yerikliyännä*. Bu benzeşmeden sonra genellikle /r/ ünsüzünün düştüğü tespit edilmiştir.

Famenin ağzında çokluk eki genel olarak İran'daki Azerbaycan Türkçesi ağızları üzerine yapılan diğer ağız çalışmalarıyla aynıdır⁶.

Aşağıda Famenin ağızı morfolojik ya da morfonolojik açıdan incelenip İran'da konuşulan Azerbaycan Türkçesi ağızlarıyla karşılaştırmaya çalışılıp farklılık gösteren yönler belirtilmiştir. Ancak makalenin hacmi dikkate alınarak benzerlik gösteren yönler gösterilmemeye çalışılmıştır.

² Erişim adresi: (<https://www.amar.org.ir>).

³ Erişim adresi: (<http://famenin.hp.pnu.ac.ir>).

⁴ Erişim adresi: (<https://www.amar.org.ir>).

⁵ Öğrencim Sayın Morteza Karimi'ye bu çalışmadaki yardımlarından dolayı teşekkür ederim. Ayrıca çalışma yaparken örnekler de aynı zamanda bir kaynak kişi statüsünde olan Morteza Karimi ile kontrol edilmiştir.

⁶ Örneğin Bekbabayi, 2017, s. 273-274; Karini, 2009, s. 127, 160, 163; Doğan, 2010, s. 88; Rezaei, 2014, s. 160, 185, 187; Pehlivan, 2010, s. 87; Atıcı, 2015, s. 122; Atıcı, 2018, s. 17-18.

1.1.2. Hâl ekleri

1.1.2.1. İlgî hâli eki

Famenin ağzında ilgi hâli ekine ait görünümler şu şekildedir:

İlgî hâli eki Famenin ili ağzında, ünsüzle biten isim kök ve gövdelerinden sonra [+iy], {+Uy}; ünlü ile biten isimlerden sonra ise [+niy], {+nUy} biçimindedir: *o+muy* (kitabı), *sen+iy* (yaran), *bu+muy* (dişi).

Ek, /g/ ve /k/ sesleri ile biten isimlerden sonra geldiğinde /g/ sesi [ğ], /k/ sesi ise [y] ile karşılanmaktadır: *âmcâyiniy başunu*, *torpağiy (torpağ+ın) rāngi*, *külāyin (külāk+ın) gücü* “rüzgârın şiddeti”.

Famenin ağzında Türkiye ve Azerbaycan Türkçesinde de olduğu gibi, iki isim arasındaki ilgi bağı, ilgi hâli eki olmadan da kurulabilir. Bu durumda birinci isim eksiz kalıp; ikincisi ise yalnız üçüncü şahıs iyelik eki alır: *bâşâr işi*, *Tahirâ oğlu*, *hâyât üstü*. Dikkat çekici konu bu tür örneklerin bu ağızda çok az bulunmasıdır.

Bazı örneklerde hece kaynaşması nedeniyle ilgi hâli ekinin tek ünsüze düştüğü görülmektedir. *âmi:y oğlu*.

Teklik ikinci şahıs eki olan {-sAn} Azerbaycan Türkçesi Güney ağızlarında ekteki /s/ sesi düşüp /n/ ses ise ya korunur ya da /y/ sesine dönüşür. Dolayısıyla N ve Y ağızları olarak adlandırdığımız iki ağız grubu oluşturmaktadırlar. Şimdilik bu ağızların tam coğrafi dağılımını belirlemek mümkün olmasa da Zencan Eyaleti’nden İran’ın güneyine doğru Türklerin çoğunlukla bu ağız konuştuklarını söyleyebiliriz. Y ağzında ise ilgi hâlindeki /n/ sesi de aynı şekilde /y/ sesine dönüşmektedir. Famenin ağzında da aynı ses değişimleri uygulanmaktadır.

Bölge ağızlarında kullanılan {-Ay} ekinin yapısını açıklamak için /η/ > /y/ değişimini göz önünde bulundurarak şöyle bir gelişmeyi tasavvur edebiliriz: {-sAn} > {-sAn} > {-sAy} > {-Ay}. Bu gelişmede sıra dışı görülen iki ses olayı dikkat çekicidir; biri görülen geçmiş zaman veya şart kipi teklik 2. şahıs ekinin olası etkisiyle ortaya çıkan /n/ > /η/ değişimi, diğeri ise /s/ sesinin düşmesidir. Irak Türkmen Türkçesinin Kifri ağzında söz konusu gelişmenin bir ara merhalesini görmek mümkündür, bu ağızda zamir kökenli olan teklik 2. şahıs eki {-sAy} şeklindedir (Bayatlı, 1996, s. 390). Hemedan eyaleti sınırları içinde yer alan Bahar ilinde ise {-Ayn} şeklinde gelişmiştir (Pehlivan, 2011, s. 111). Yine de Hemedan eyaleti sınırları içinde yer alan Lalecin ilinde ise Azerbaycan Türkçesinde kullanılan {-(n)Xn} ilgi hali ekinin yanı sıra {-iyn} da gelişmiştir (Atıcı, 2018, s. 29). Kaydar ili ağızlarında teklik 2. şahıs eki, teklik 1. şahıs gibi iki biçimde kullanılmaktadır. Bunların biri yaygın olarak kullanılan {-Ay} ekidir (Rezaei, 2015, s. 183). Söz konusu özellik, Horasan Türkçesinin Coğatay ağızı (Heyet, 2008, s. 306), Urmiye'nin Balanuş, Yekan Çongaralı, Baranduz köylerinde (Doğan, 2010, s. 147) de tespit edilmiştir. Eldeki kaynaklar bu ağız özelliği Azerbaycan Türkçesi ile Kaşkay Türkçesi için sınır bölge sayılan Çaharmahal-i Bahtiyari Eyaleti'nde Ben iline kadar yayıldığı görülmektedir (Hashemi Bani, 2000, s. 164). Ancak Bon ağzında ilgi hâli eki için bu özellik tespit edilmemiştir (Hashemi Bani, 2000, s. 72). Aynı özellik bölgeye yakın olan Kirmanşah Eyaleti'ndeki Sungur Türkleri için de beklenen bir özellik olsa da tespit edilmemiştir (Atıcı, 2015, s. 145-146).

1.1.2.2. Yükleme hâli eki

Famenin ağzındaki yükleme hâli ekleri şunlardır: [+i], {+U}. Yükleme hâli eki ünlüyle biten isimlerden sonra, Azerbaycan Türkçesindeki gibi [+ni], {+nU} biçimindedir: *yerelmanı* “patatesi”, *hovlanu* “havlunu”, *küçäni*. Famenin ağzında yükleme eki birkaç örnekte, ünlüyle biten isimlere {+nX} şeklinde değil, {+yX} biçimindedir. Bu konuda Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinden farksızdır: *su+y+u*, *nä+y+i*.

Bazı örneklerde hece kaynaşması sonucu ekin kaybolan ünlüsü bir önceki ünlünün uzamasına sebep olur: *su.*, *nä.*, *işi.*

1.1.2.3. Yönelme hâli eki

Famenin ağzında da yönelme hâli eki, ünsüzle biten isimlerden sonra {+A}; ünlüyle biten isimlerden sonra ise araya /y/ yardımcı sesini alarak {+(y)A} şeklinde kullanılır: *dam+a*, *baş+a*, *yer+ä*, *küçä+y+ä*, *hava+y+a*.

Famenin ağzının bazı yönelme edatları şöyledir: (*küçäyä*) *saru*, (*tükana*) *täräf*, (*ona*) *görä*, (*buraya*) *kimin*, (*övä*) *cäk*.

Doğru ve *ğarşı* gibi yönelme bildiren edatlar Famenin ağzında kullanılmamaktadır.

1.1.2.4. Bulunma hâli eki

Famenin ağzında da bulunma hâli {+dA} eki ile karşılaşılır. Ekin Türkiye Türkçesinden farklı olarak ve Azerbaycan Türkçesinin tipik özelliği olduğu gibi sadece tonlu şekilleri kullanılmakta, tonsuz şekilleri ise bulunmamaktadır: *köpäkdä*, *yazuda*, *beşikdä*, *yolda*, *otağda*.

Bulunma hâli eki Famenin ağzında /n/ ünsüzü ile biten bir sözcüğe eklendiğinde tam ünsüz benzeşmesi ortaya çıkar: *Başunna*, *kırağınna*, *onna*, *Hämädanna*, *närdivanna*.

1.1.2.5. Çıkma hâli eki

Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi çıkma hâli eki, Famenin ağzında da {+dAn} eki ile karşılaşılır. Bulunma hâli ekinde de olduğu gibi, çıkma hâli ekinin tonsuz şekilleri yoktur: *uşağdan*, *yatağdan*, *övdän*, *yağuşdan*.

{+dAn} bazı sözcüklerde ise Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi zarf görevinde de kullanılır: *tüzädän*, *yalandan*, *birdän*, *çoğdan*.

Çıkma hâli eki bulunma hâli eki gibi Famenin ağzında /n/ ünsüzü ile biten bir sözcüğe eklendiğinde tam ünsüz benzeşmesi ortaya çıkar: *Onnan*, *munnan*, *yannan*, *Tükannan*.

1.1.2.6. Vasıta hâli eki

Vasıta hâli eki Famenin ağzında, {+(i)ynän}, {+(U)ynAn} şeklindedir: *utubus+u+ynan*, *çärh+i+ynän* (*bisiklet ile*), *maşın+i+ynän*, *Cavad+u+ynan*, *atuynan*, *öz tayuynan* (kendü yaşıtları ile), *Onuynan*, *kağaynan*, *bicayinän* (kötü insanlar ile), *cäncäliynän* (orman ile), *biziynän*, *küçäynän*. Bu ek Türkiye ve Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi ile edatının ekleşmesinden oluşmuştur.

Eski Türkçede kullanılan vasıta hâli eki olan [+n] eki bugün canlı kullanımını yitirse de Azerbaycan Türkçesinde dolayısıyla Famenin ağzında, *üçün* “için”, *ilkin* “ilk olarak, ilk defa” gibi örneklerde kalıplaşmış olarak görülmektedir.

1.1.2.7. Eşitlik hâli eki

Bu hâl {+cA} eki ile karşılanır. Ekin ana işlevleri arasında vasıfta, eşitlik, miktar, büyüklükte eşitlik ve karşılaştırma görevi yer alır. Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi ve Türkiye Türkçesinden farklı olarak ekin tonsuz şekilleri yoktur: *zorbaca*, *bircä* “bir defa bir kez”, *körpücä* “çok küçük”, *täkcä* “yalnız”. Yalnız bu ağızda eşitlik eki kişi zamirlerine eklenmez, örneğin *mänca* veya *sänca* şekli Famenin ağızında bulunmamaktadır.

1.1.2.8. İsimlerde soru

Türkiye Türkçesindeki kullanıştan ve ölçünlü Azerbaycan Türkçesinden farklı olarak soru kategorisi Famenin ağızında tonlamayla karşılanmaktadır: *Hälvaya duz tökällä ya yoh?!* “Helvaya tuz dökerler **mı** ya yok?” *Deyim?! “Diyim **mi**?”*

1.1.3. İyelik ekleri

Bölge ağızında iyelik eki çekimi şu şekildedir:

Teklik ve çokluk 1. ve 2. şahıs iyelik ekleri, ünlü ile biten isimlere doğrudan doğruya, ünsüzle bitenlere ise araya bir [+i], {+U} bağlayıcı ünlüsü alarak eklenir. Teklik 3. şahıs iyelik eki ise ünsüzle biten isimlerden sonra [+i], {+U}; ünlü ile bitenlerden sonra ise [+i], {+sU} şeklindedir.

Birinci tekil şahıs iyelik eki: Bu ek genellikle yazı dilindeki gibidir; (+i, +U)m (bk. tablo 1).

İkinci tekil şahıs iyelik eki: Famenin ağızında bu ek (+i, +U)y şeklindedir (bk. tablo 1).

Üçüncü tekil şahıs iyelik eki: Famenin ağızında bu ek +i, +U, si, +sU şeklindedir (bk. tablo 1).

Birinci çoğul şahıs iyelik eki +(i)miz, +(U)mUz şeklinde karşımıza çıkmaktadır (bk. tablo 1).

Bölge ağızında ikinci çoğul şahıs iyelik ekini şu şekillerde görmekteyiz: +(i)yz +(U)yz (bk. tablo 1).

Üçüncü çoğul şahıs iyelik eki: Çoğunlukla +laru/+läri şeklindedir. Bu da ekin art ünlü türünde yuvarlaklaşma meydana geldiği ancak ön ünlü türünde henüz yuvarlaklaşma meydana gelmediği tespit edilmiştir.

Teklik 1. Şahıs	+(i,U)m	BAKIS <i>Paltar+u+m, Ata+m, Göz+ü+m</i>
Teklik 2. Şahıs	+(i,U)y	<i>Paltar+u+y, Ata+y, Göz+ü+y</i>
Teklik 3. Şahıs	+U / + SU	<i>Paltar+u, Ata+su, Göz+ü</i>
Çokluk 1. Şahıs	+(i)miz / +(U)mUz	<i>Paltar+u+muz, Ata+muz, Göz+ü+müz, kitab+u+muz, äl+i+miz</i>
Çokluk 2. Şahıs	+(i)yz / +(U)yz	<i>Paltar+u+yz, Ata+yz, Göz+ü+yz</i>
Çokluk 3. Şahıs	+laru / +läri	<i>Ûonşu+laru, Paltar+laru, Ata+laru, älläri+n+ä, öv+läri+n+ä, uşag+laru, Göz+leri</i>

Tablo 1. Famenin ağzında İyelik Ekleri

Tespitlerimize göre düz, artdamak ve kapalı olan /ı/ ünlüsü eklerde yuvarlak, artdamak ve kapalı olan /u/ ünlüsüne dönüşmüştür (/ı/ > /u/). Bu özellik İran Türk ağızlarının sınıflandırmasında bir ölçüt olarak kullanılabilir. Bu ses sözcük köklerinde daha çok öndamaklaşma eğilimindedir.

1.1.4. Aitlik eki

[+ki], [+ku] eki zaman ve mekân bildiren sözcüklerin sonuna eklenerek sıfat türetir. Ek, Türkiye Türkçesinden farklı olarak Azerbaycan Türkçesinde dudak uyumuna girmiştir. Famenin ağzında ise aitlik eki sadece [+ki] şeklinde kullanılmaktadır. *Ûädimki, Ordaki, burdaki, dünänki, yazudaki. menimki, seniyki*. Ancak sadece şu örneklerde dudak uyumu tespit edilmiştir: *onuyku* “onunku”, *bunuyku, onlaruyku*.

1.2. Fiil Çekimi

1.2.1. Şahıs ekleri

Şahıs ekleri, fiilde belirtilen işi yapan şahsı bildiren eklerdir. Bu ekler üç grupta toplanabilir:

Birinci tip zamir kökenli şahıs ekleri:

1. Teklik Şahıs	-Am	<i>Yollamuşam, tapmuram, almağdayam gediräm, demiräm</i>
2. Teklik Şahıs	-Ay	<i>sağlamuşay, gediräy, gätiräy</i>
3. Teklik Şahıs	Ø(-dir, -dUr)	<i>get-mäkdä(dir),</i>
1. Çokluk Şahıs	-uğ, -ik/-ük	<i>danuş-mar-uğ, al-ma-muş-uğ, yaz-ur-uğ, al- muş-uğ, geç-miş-ik, örgän-mäli-y-ik,</i>
2. Çokluk Şahıs	-iz/-uz	<i>get-mäkdä-y-iz, al-mağda-y-uz, gäl-är-iz, al-ar- uz,</i>
3. Çokluk Şahıs	-lA	<i>oñu-r-lar, gäl-äl-lä,</i>

Tablo 2. Famenin ağzında Birinci Tip Şahıs Ekleri

Teklik ikinci şahıs eki açıklaması için bk.: 1.1.2.1.

İkinci tip şahıs ekleri: Belirli geçmiş zaman ve şart çekimlerinde kullanılan iyelik kökenli eklerdir.

1. Teklik Şahıs	-m	<i>sökardım, sovarardum, yahçu dāyıldım, aldum, getdim, düşdüm, oħudum</i>
2. Teklik Şahıs	-y	<i>yahçu dāyıldıy, gālirdiy, aldıy, getdiy, düşdüy, oħuduy</i>
3. Teklik Şahıs	∅	<i>aldu, getdi, düşdü, oħudu, öldü, gāldi, gālmāldi, sovurardu, kırmışdı,</i>
1. Çokluk Şahıs	-ğ/k	<i>alduğ/alduk, getdik, düşdük, oħuduğ/oħuduk,</i>
2. Çokluk Şahıs	-iz/-iyz -Uz/- Uyz	<i>alduz/alduyz, getdiz/getdiyiz, düşdüz/düşdüyiz, oħuduz/oħuduyz,</i>
3. Çokluk Şahıs	-lA	<i>aldula, getdilä, düşdülä, oħudula</i>

Tablo 3. Famenin ağzında İkinci Tip Şahıs Ekleri

Teklik ve çokluk ikinci şahıs eki açıklaması için bk.: 2.1.2.a.

Üçüncü tip şahıs ekleri: Emir Ekleri

Emir ekleri diğer iki grup şahıs eklerinden farklıdır. Emir ekleri aslında şekil ekleridir. Yalnız emirde her şahsın ayrı bir şekil eki olduğu için, o şekil ekleri aynı zamanda şahıs da ifade ederler (Ergin, 1981, s. 288).

1. Teklik Şahıs	-im, -Um	<i>alum, gālim, almayum</i>
2. Teklik Şahıs	∅	<i>al, gāl, alma,</i>
3. Teklik Şahıs	-si, -sU	<i>alsu, gālsi, almasu,</i>
1. Çokluk Şahıs	-ağ/-äk	<i>alağ/alak, gāläk, almuyag/almuya,</i>
2. Çokluk Şahıs	-iy/-Uy	<i>ahuy, gāliy, almayuy</i>
3. Çokluk Şahıs	-sile / -sUnlA	<i>alsula, gālsilä, almasular</i>

Tablo 4. Famenin ağzında (Emir) Üçüncü Tip Şahıs Ekleri

Not: Çokluk üçüncü şahıs tablodaki gibi yaygınlaşmış ancak ara sıra n'li şekilleri de görünmektedir: *almasunla, alsunla*.

Not: Ek sonunda art ünlülerden sonra gelen Türkiye Türkçesinde artdamak /k/ sesi ve Azerbaycan Türkçesinde /q/ ya da /h/ sesi Famenin ağzında [ğ] ya da damaksılaşmış [k] sesi ile söylenmektedirler: *alağ/alak, oħuduğ/oħuduq*. Bu özellik de İran Türk ağzları sınıflandırmasında bir ölçüt olarak kullanılabilir.

1.2.2. Fiillerin basit zaman çekimleri

1.2.2.1. Bildirme kipleri

1.2.2.1.1. Şimdiki zaman

Türkçenin ilk yazılı metinlerinde geniş zaman ile şimdiki zaman farklı kipler olarak ortaya çıkmamıştır. Eski Oğuz Türkçesinde de şimdiki zaman için özel bir ek bulunmamaktadır (Timurtaş, 2005, s. 144). Demek ki söz konusu ek daha sonraki dönemlerde ortaya çıkmıştır. Ölçünlü Azerbaycan Türkçesinde şimdiki zaman eki, {- (y)Ir}, biçiminde kullanılmaktadır. Şimdiki zaman eki, Eski Türkçede “yürü-” anlamına gelen ‘yorı-’ fiilinden türemiştir. Bölgesel farklılıklar dışında Azerbaycan Türkçesinde ve Doğu Anadolu’da bazı değişikliklere uğrayarak {-Ir} şeklini almıştır (Brendemoen, 1987, s. 33). Muharrem Ergin de -*Ir* eki, *yorı-* “yürü-” fiilinin farklı biçimi olan *yéri-* fiilinden geldiğini söyler (1981, s. 144).

Famenin ağzında şimdiki zaman eki aynı Azerbaycan Türkçesi gibi olsa da ekin art ünlüsü daha çok *yuarlak şekli* tercih etmektedir. Ara sıra da /r/ ünsüzü /y/’ye dönüşmektedir: *qorhuray, oğuray, doldu:ram, köçüräy, gäti:rey, qorhuray, du:ray, gö:rey, oynuru, tuturu, soruşuru, oynuram, gäti:ri*.

Şimdiki zaman için örnek cümle: “*Yo: siz mäni alladuruz.*”, (Yok, siz beni aldatıyorsunuz.)

Famenin ağzında Şimdiki Zaman Kipinin çekimi

yaz-ur-am, yaz-ur-ay, yaz-ur-u, yaz-ur-uğ/uk, yaz-ur-uz, yaz-ul-la

oğu-r-am, oğu-r-ay, oğu-r-u, oğu-r-uğ/uk, oğu-r-uz, oğu-l-la

Olumsuz şekli de Azerbaycan Türkçesi gibi yapılmaktadır: *tapmuram, olmuru, gedmiräm, yemiräm, qalmuruk, yemiräm, qalmuru, görmürü, danuşmuray, atmuray*.

Famenin ağzında şimdiki zaman çekimlendiğinde üçüncü şahısta sözcüğün sonunda bazen bir dar ünlü türetilmektedir (Bekbabayi, 2017, s. 334; Rezaei, 2015, s. 67-68). Biraz önce Muharrem Ergin (1971, s. 144)’den söylediğimiz gibi *yéri-* fiilinin geniş zaman şekli olan *yérir* zamanla [-ir] ve daha sonra ünlü uyumu sonucunda {-Ir} biçimlerine girmiştir. Bu gelişmeyi örnekle açıklamak istersek şöyle olur: *alı yérir > alı yéri > alırı > alır* (Rezaei, 2015, s. 190). Abdulkadir Atıcı, Lalecin ağzında bu dar ünlüyü teklik 3. şahıs eki olarak tespit etmiştir (2018, s. 49). Bu, İran Azerbaycan ağızlarının tipik özelliği olarak görülmektedir.

Famenin ağzında şimdiki zaman Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi {-*mAkda-*} biçimiyle de ifade edilmektedir.

al-mağda-y-am, al-mağda-y-ay, al-mağda- (dır), al-mağda-y-uğ/uk, al-mağda-y-uz, al-mağda-y-(du)la

get-mäkdä-y-äm, get-mäkdä-y-äy, get-mäkdä(dir), get-mäkdä-y-ik, get-mäkdä-y-iz, get-mäkdä-(di)lä

Bu çekimin Famenin ağzında olumsuz şekli yoktur.

1.2.2.1.2. Geniş zaman

Azerbaycan Türkçesi gramerlerinde belirsiz gelecek zaman olarak ifade edilen bu kip {- (y)Ar} eki ile karşılanır. Türkiye Türkçesinden farklı olarak geniş zaman eki sadece {-Ar} şeklindedir ve Türkiye Türkçesindeki {-Xr} ve [-r] ekleri, Azerbaycan Türkçesinde geniş zamanı karşılamaz. Ancak Türkiye Türkçesinde geniş zaman ifade eden {-Xr} eki, Azerbaycan Türkçesinde şimdiki zaman eki olarak kullanılır. Famenin ağzı da Azerbaycan Türkçesinden farksız değildir. Sadece bazen /r/ ünsüzünün /y/ ünsüzüne dönüşmesi kaydedilmektedir. *Ayrıca Geniş zaman eki /l/ ünsüzüyle sonlanan*

bir gövdeye eklendiğinde ek ünlüsünü düşürüp /r/ ünsüzü de /y/ ünsüzüne dönüşür (/r/>/l/): *sallam* ‘salırım’, *çallam* ‘çalaram’, *gällik* ‘geliriz’. Üstelik aynı durum çokluk 3. şahıs eklendiğinde de ilerleyici benzeşme yoluyla ortaya çıkmaktadır: *tökällä* ‘dökerler’, *gedällä* ‘giderler’, *qoyalla*, *çalalla*, *aparalla*,

Famenin ağzında Geniş Zaman Kipinin çekimi

al-ar-am/al-l-am ‘alırım’, *al-ar-ay/al-l-ay*, *al-ar/al-u*, *al-ar-uğ/uk/al-l-uğ/uk*, *al-ar-uz/al-l-uz*, *al-al-la*

gäl-är-äm/gäl-l-äm ‘gelirim’, *gäl-är-äy/gäl-l-äy*, *gäl-är*, *gäl-är-ik/gäl-l-ik*, *gäl-är-iz/gäl-l-iz*, *gäl-äl-lä*

Famenin ağzında da Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi, geniş zaman kipinin olumsuzunda, olumsuzluk eki {-mA}, birinci teklik ve çokluk şahıslar [-r/y] eki ile, ikinci, üçüncü teklik ve çokluk şahıslar ise [-z] (bk. Alyılmaz, 2010, s. 111) eki ile kurulur: *danuş-mar-am/danuş-ma-m* ‘konuşmam’, *danuş-may*, *danuş-maz*, *danuş-mar-uğ/uk*, *danuş-ma-yz*, *danuş-maz-la*, *qoymaz*, *aparmaz*.

Famenin ağzında Ölçünlü Azerbaycan Türkçesinden Farklı olarak Geniş zaman teklik birinci şahsın olumsuz şekli Türkiye Türkçesi gibi kullanımı daha yaygındır: *çemem*, *yemem*.

1.2.2.1.3. Belirli geçmiş zaman

Bu kipin çekimi Famenin ağzında [-di], {-dU} ekiyle yapılıp ve çekimde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır. Türkiye Türkçesinden farklı olarak ekin tonsuz şekilleri yoktur:

Belirli Geçmiş Zaman Kipinin çekimi

al-du-m ‘aldım’, *al-du-y* (*aldın*), *al-du* (*aldı*), *al-du-ğ/k*, *al-du-z/al-du-yz*, *al-du-la*
get-di-m ‘gettim’, *get-di-y* (*gettin*), *get-di* (*getti*), *get-di-k*, *get-di-z/get-di-yz*, *get-di-lä*

düş-dü-m ‘düştüüm’, *düş-dü-y*, *düş-dü*, *düş-dü-k*, *düş-dü-z/düş-dü-yz*, *düş-tü-lä*

oşu-du-m ‘okudum’, *oşu-du-y*, *oşu-du*, *oşu-du-ğ/k*, *oşu-du-z/oşu-du-yz*, *oşu-du-la*

/n/ ünsüzünden sonra ise yine “n” benzeşmesi ortaya çıkar:

[*Tükänni*] ‘Bitti’

1.2.2.1.4. Belirsiz geçmiş zaman

Famenin ağzında, belirsiz (öğrenilen) geçmiş zaman kipi iki şekilde kullanılır.

Bu kipin birinci tipi, Azerbaycan Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, [-miş], {-mUş} ekiyle yapılıp ve çekimde zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır:

Famenin ağzında Belirsiz Geçmiş Zaman Kipinin Çekimi

al-muş-am ‘almışım’, *al-muş-ay*, *al-muş* -(*dur*), *al-muş-uğ/uk*, *al-muş-uz/uyz*, *al-muş-(du)la*

geç-miş-äm ‘geçmişim’, *geç-miş-äy*, *geç-miş-(dir)*, *geç-miş-ik*, *geç-miş-iz/iyz*, *geç-miş-(di)lä*

oşu-muş-am ‘okumuşum’, *oşu-muş-ay*, *oşu-muş-(dur)*, *oşu-muş-uğ/uk*, *oşu-muş-uz*, *oşu-muş-(du)la*

Olumsuz şekli: Bu kipin olumsuz çekiminde {-mA-} olumsuzluk eki kullanılır: *al-ma-muş-am*, *al-ma-muş-ay*, *al-ma-muş-(dur)*, *al-ma-muş-uğ/uk*, *al-ma-muş-uz/uyz*, *al-ma-muş-(dı)la*

Famenin ağzında Azerbaycan Türkçesinde de olduğu gibi öğrenilen geçmiş zaman ikinci tipi [-(y)ib], {-(y)Ub} eki ile karşılaşılır ve çekimde zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır. Ancak öğrenilen geçmiş zamanın bu şekli, sadece 3. tekil ve çoğul şahıslarda kullanılmaktadır.

Tek. 3. şah. *al-ub-(dır)* *oĥu-y-ub-(du)*

Çok. 3. şah. *al-ub-(du)la* *oĥu-y-ub-(du)la*

Olumsuz şekli: Kipin olumsuz çekiminde, {-mA-} olumsuzluk eki kullanılmaktadır: *al-ma-y-ub*, *al-ma-y-ub-(dır)*, *al-ma-y-ub-(dır)lar*.

1.2.2.1.5. Gelecek zaman kipi

Bu kip Azerbaycan Türkçesinde {-AcAk} ekiyle karşılanırsa da Famenin ağzında ilk ünlüsü düşmüştür. Dolayısıyla gelecek zaman kipi [-cağ/cäk] ekiyle karşılaşmaktadır. Ekten sonra teklik ve çokluk 1. ve 2. şahıs ekleri geldiğinde iki ünlü arasında kalan /ğ/ ve /k/ sesi /y/'ye dönüşür: *veräcäy?*

Famenin ağzında Gelecek Zaman Kipinin Çekimi

al-cäy-äm 'alacağım', *al-cäy-äy*, *al-cäk*, *al-cäy-ik*, *al-cäy-iz*, *al-cäk-lä*

gäl-cäy-äm 'geleceğim', *gäl-cäy-äy*, *gäl-cäk*, *gäl-cäy-ik*, *gäl-cäy-iz*, *gäl-cäk*

Famenin ağzında da gelecek zaman kipinin olumsuz şekli-mA- olumsuzluk ekiyle yapılmaktadır: *qalmiycäyik*.

Famenin ağzında Gelecek zaman ünlüsünde *öndamaklaşma* eğilimi tespit edilmiştir. Gelecek zaman eki genel olarak [-cäk] şeklinde kullanılır ancak yanısıra [-cağ] kullanımı da görünmektedir. Demek bu ekte art ünlünün ön ünlüye değişme eğilimi henüz tamamlanmamıştır: *qalceyem-qalcam* 'kalacağım'.

1.2.2.2. İsteme kipleri

1.2.2.2.1. Emir kipi

Emir kipini karşılayan ekler yukarıda verilmişti. Şahıslara göre kipin çekimi şöyledir:

al-um 'alayım', *al*, *al-su*, *al-ağ/ak*, *al-uy*, *al-su-la*

gäl-im 'geleyim', *gäl*, *gäl-si*, *gäl-äk*, *gäl-iy*, *gäl-si-lä*

Famenin ağzında da Azerbaycan Türkçesi gibi kipin olumsuz çekiminde {-mA-} olumsuzluk eki kullanılır:

al-mu-y-um 'almayım', *al-ma*, *al-ma-su*, *al-ma-y-ağ/ak*, *al-ma-y-uy/z*, *al-ma-sula*.

1.2.2.2.2. Dilek-şart kipi

Azerbaycan Türkçesinde şart kipi {-sA} eki ile karşılaşılır ve çekimde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır. Famenin ağzından derlediğimiz metinde bu ek örnekleri tespit edilmemiştir. Ancak öğrencim Sayın Moteza Karimi bir kaynak kişi statüsünde aşağıdaki şart kipi çekimlerinin üretimi ve algılanmasının olası olduğunu söylemiştir.

Famenin ağzında Şart Kipinin Çekimi:

al-sa-m 'alsam', *al-sa-y*, *al-sa*, *al-sa-ğ/k*, *al-sa-yz*, *al-sa-la*

gä:t-sä-m 'getirsem', *gä:t-sä-y*, *gä:t-sä*, *gä:t-sä-k*, *gä:t-sä-yz*, *gä:t-sä-lä*

gör-sä-m 'görsem', *gör-sä-y*, *gör-sä*, *gör-sä-k*, *gör-sä-yz*, *gör-sä-lä*

işlä-sä-m 'işlesem', *işlä-sä-y*, *işlä-sä*, *işlä-sä-k*, *işlä-sä-yz*, *işlä-sä-lä*

Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi Famenin ağzında da olumsuzluk çekiminde {-mA-} eki kullanılmaktadır:

yaz-ma-sa-m, yaz-ma-sa-y, yaz-ma-sa, yaz-ma-sa-ğ/k, yaz-ma-sa-yz, yaz-ma-sa-la
gäl-mä-sä-m, gäl-mä-sä-y, gäl-mä-sä, gäl-mä-sä-k, gäl-mä-sä-yz, gäl-mä-sä-lä

Halbuki Famenin ili için şart kipi için genel olarak Farsça *ägär* “eger” [*ägä*] sözcüğüyle istek kipini birlikte kullanmaktadırlar.

... *ägä dedäm mänim oğlumnu bäs män kimiy kıızıyäm?* “Babam benim oğlumsa o zaman ben kimin kıızıyım?”

Demişdi bacum ägä istiräy hälva bişiräy, hälvaya duz tökmäzlä. “Demişti, bacım helva pişirmek istiyorsanız, helvaya tuz dökmezler.”

1.2.2.2.3. İstek kipi

Azerbaycan Türkçesinde istek kipi {- (y)A} eki ile karşılanır. Bugün Türkiye Türkçesinin yazı dilinde istek kipinin 1. şahıs teklik ve çokluk şekilleri, emir kipinin 1. şahıslarında işletilen ekler ile karşılanırken Azerbaycan Türkçesinde birinci teklik ve çokluk şahıslarda da {-A} istek eki kullanılmaktadır. Famenin ağzında da istek kipi Azerbaycan yazı dilinden farksızdır, sadece şahıs eklerinde farklılık göstermektedir:

al-a-m ‘alayım’, *al-a-y, al-a, al-a-ğ/k, al-a-yz, al-a-la*
gäl-ä-m ‘geleyim’, *gäl-ä-y, gäl-ä, gäl-ä-k, gäl-ä-yz, gäl-ä-lä*

İstek kipinin olumsuz biçimi {-mA-} ekiyle yapılmaktadır.

1.2.2.2.4. Gereklilik kipi

Azerbaycan Türkçesinde gereklilik kipi üç şekilde yapılmaktadır:

1.2.2.2.4.1. Birinci tip:

Famenin ağzında Gereklilik Kipi [-*malu/-mäli*] eki ile kullanılmaktadır. Gereklilik kipinin çekiminde zamir kökenli şahıs ekleri kullanılmaktadır.

al-malu-y-am ‘almalıyım’, *al-malu-y-ay, al-malu-du, al-malu-y-uğ/uk, al-malu-y-uz, al-malu-du-la*

gäl-mäli-y-äm ‘gelmeliyim’, *gäl-mäli-y-äy, gäl-mäli-di, gäl-mäli-y-ik, gäl-mäli-y-iz, gäl-mäli-di-lä*

yaz-malu-y-am ‘yazmalıyım’, *yaz-malu-y-ay, yaz-malu-du, yaz-malu-y-uğ/k, yaz-malu-yuz, yaz-malu-du-la*

öyrän-mäli-y-äm ‘öğrenmeliyim’, *öyrän-mäli-y-äy, öyrän-mäli-di, öyrän-mäli-y-ik, öyrän-mäli-y-iz, öyrän-mäli-di-lä*

Bu kipi Famenin ağzında olumsuz şekli yoktur.

1.2.2.2.4.2. İkinci tip:

Azerbaycan Türkçesinde, gramerlerde lazım şakli adı altında verilen ve {- (y)AsI} ekiyle karşılanan ikinci bir gereklilik kipi mevcuttur. Bu kipi çekiminde zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır: *al-ası-y-am, al-ası-san, al-ası-dır, al-ası-y-ıq, al-ası-sınız, al-ası-dırlar*. İkinci tip gereklilik tipi Famenin ağzında kullanılmamaktadır.

1.2.2.2.4.3. Üçüncü tip:

Üçüncü olarak gereklilik kipi, *gäräk* sözcüğü ve fill köküne {-A} istek eki ve istek ekinin üzerine de şahıs eklerinin getirilmesi ile kurulur (*gäräk*+ *fill kökü*+ -A istek eki+ şahıs eki): *gäräk gäläm* ‘gelmeliyim’, *gäräk oñuyam* ‘okumalıyım’, *gäräk göräm* ‘görmeliyim’

Üçüncü tip gereklilik kipi Famenin ağızında şöyle çekimlenir:

göräy gäläm ‘gerek gelem’, *göräy gäläy*, *göräy gälä*, *göräy gäläk*, *göräy gäläyz*, *göräy gälälä*

göräy oñuyam ‘gerek okuyam’, *göräy oñuyay*, *göräy oñuya*, *göräy oñuyağ/k*, *göräy oñuyayz*, *göräy oñuyala*

göräy göräm ‘gerek görem’, *göräy göräy*, *göräy görä*, *göräy göräk*, *göräy göräyz*, *göräy görälä*

1. 2. 3. Fiillerin birleşik zaman çekimleri

Basit zamanlı fiillere cevher fiilinin hikâye, rivâyet ve şart çekimlerinden birisi eklenerek birleşik zamanlı fiiller yapılır. Yazı dilinde cevher fiili birleşik zaman çekiminde ekleşmesini tamamlamış durumdadır (Aydın, 2002, s. 51). Famenin ağızında ekleşmenin tamamlandığı tespit edilmiştir.

1.2.3.1. Hikâye

Şimdiki zamanın hikâyesi: *gälirdi* ‘geliyordum’, *bişirdim*, *istirdi*, *de:irdik*, *toñurduk*, *arğurdu*, *gülürdüm*, *köçürdü*.

Geniş zamanın hikâyesi: *gätirärdilä* ‘getirirdiler’, *sovarardum*, *apararduk*, *sovurardu*, *apararduk*, *olaydu*, *gedärdik*, *gätirärdilä*, *elämirdi*, *demirdi*, *yemäzdi*, *vermäzdi*, *käsäydik*.

Belirsiz geçmiş zamanın hikâyesi: *vermişdim* ‘vermiştim’, *yemämişdi*, *kırmışdi*, *tapmamışdu*, *yatmışdu*, *kovzamuşdu*, *vurmuşdu*.

Gelecek zamanın hikâyesi: *getcäydim* ‘gidecektim’, *gelcäydiy*, *gülcäydi*, *çalcäydik*, *salcäydiz*, *bañcäydilä*.

Dilek şart kipinin hikâyesi: *alsaydum* ‘alsaydım’, *çalstayduy*, *yatsaydu*, *getsäydik*, *görsäydiz*, *içsäydilä*.

1.2.3.2. Rivayet

Şimdiki zamanın rivayeti: *yapurmuş* ‘yapıyormuş’, *yeriklirmiş*, *sürürmüş*, *arğurmuş*, *toñurmuş*.

Geniş zamanın rivayeti: *korğarmuş* ‘korkarmış’, *apararmuşla*, *sallanarmuş*, *deyärmış*, *çekärmışlä*, *ämärmış*, *gedämmäzmış*.

Belirsiz geçmiş zamanın rivayeti: *Metinlerde tespit edilememiştir*.

Gelecek zamanın rivayeti: *gedcäymişäm* ‘gidecekmişim’, *gälcäymişäy*, *yazcäymiş*, *gülcäymişik*, *käscäymişiz*, *salcäymişlä*.

1.2.3.3. Şart

Geniş zamanın şartı: *Metinlerde tespit edilememiştir*.

Şimdiki zamanın şartı: *Metinlerde tespit edilememiştir*.

Belirli geçmiş zamanın şartı: *Metinlerde tespit edilememiştir*.

Belirsiz geçmiş zamanın şartı: *Metinlerde tespit edilememiştir*.

Gelecek zamanın şartı: *Metinlerde tespit edilememiştir.*

Kaynak kişiye de sorduğumuzda artık bunların kullanılmadığı söylendi. Famenin ağzında bu tip kullanım artık görülmemektedir.

1.2.4. Cevher fiili

Cevher fiili eklendiği isimleri fiilleştirerek onları yüklem yapar. Bundan dolayı cevher fiile isim fiili de denmektedir.

1.2.4.1. Geniş zaman (Şimdiki zaman)

i- ek fiilinin kip ve şahıs ekleri ile kaynaşmasından oluşmuş bildirme ekleri Azerbaycan Türkçesinde birkaç farklılık dışında Türkiye Türkçesindeki şekillerle aynıdır:

Teklik 1. şahıs	-Am	Çokluk şahıs	1.	-Xk
Teklik 2. şahıs	-sAn	Çokluk şahıs	2.	-sXnXz
Teklik 3. şahıs	-dXr	Çokluk şahıs	3.	-dXrlAr

Tablo 5. Azerbaycan Türkçesinde İsim Fiil Ekleri

Famenin ağzında da isim fiilin Geniş Zaman (Şimdiki Zaman) Kipi bazen farklılık gösterir:

Teklik 1. şahıs	-Am	Çokluk 1. şahıs	-ik, -uğ/uk-ük
Teklik 2. şahıs	-Ay	Çokluk 2. şahıs	-iz/-Uz
Teklik 3. şahıs	-di(r)/du(r)	Çokluk 3. şahıs	- di(r)le(r)/du(r)la(r)

Tablo 6. Famenin ağzında İsim Fiil Ekleri

yağçu-y-am ‘iyiyim’, *yağçu-y-ay*, *yağçu-du*, *yağçu-y-uğ/uk*, *yağçu-y-uz*, *yağçu-du-la*

täläbä-y-äm ‘öğrenciyim’, *täläbä-y-äy*, *täläbä-di*, *täläbä-y-ik*, *täläbä-y-iz*, *täläbä-di-lä*

muällim-äm ‘öğretmenim’, *muällim-äy*, *muällim-di*, *muällim-ik*, *muällim-iz*, *muällim-di-lä*

1.2.4.2. Hikâye

İsim Fiilinde Görülen Geçmiş Zaman Kipi Azerbaycan Türkçesinde aşağıdaki gibidir.

Teklik 1. şahıs	i-di-m	Çokluk şahıs	1.	i-di-k
Teklik 2. şahıs	i-di-	Çokluk şahıs	2.	i-di-niz

Teklik 3. şahıs	i-di	Çokluk şahıs	3.	i-di-lär
-----------------	------	--------------	----	----------

Tablo 7. *Azerbaycan Türkçesinde İsim Fiilinde Görülen Geçmiş Zaman Kipi*

Famenin ağzında İsim Fiilinde Görülen Geçmiş Zaman kipi sadece ikinci şahıslarda şahıs eki olarak fark göstermektedir.

Teklik 1. şahıs	-(y)dim	Çokluk şahıs	1.	-(y)dik
Teklik 2. şahıs	-(y)diy	Çokluk şahıs	2.	-(y)diz
Teklik 3. şahıs	-(y)di	Çokluk şahıs	3.	-(y)dilä(r)

Tablo 8. *Famenin ağzında İsim Fiilinde Görülen Geçmiş Zaman Kipi*

Örnek:

yağçuydum ‘iyiydim’, *yağçuyduy*, *yağçuydu*, *yağçuyduğ/k*, *yağçuyduz*, *yağçuydular*
täläbüydüm ‘öğrenciydim’, *täläbüydiy*, *täläbüydi*, *täläbüydik*, *täläbüydiz*,
täläbüydilər.

1.2.4.3. Rivayet

İsim Fiilinde Öğrenilen Geçmiş Zaman kipi Azerbaycan Türkçesinde aşağıdaki gibidir:

Teklik 1. şahıs	i-miş-äm	Çokluk şahıs	1.	i-miş-ik
Teklik 2. şahıs	i-miş-sän	Çokluk şahıs	2.	i-miş-siz
Teklik 3. şahıs	i-miş	Çokluk şahıs	3.	i-miş-lär

Tablo 9. *Azerbaycan Türkçesinde İsim Fiilinde Öğrenilen Geçmiş Zaman kipi*

Famenin ağzında İsim Fiilinde öğrenilen Geçmiş Zaman kipi sadece ikinci şahıslarda şahıs eki olarak fark göstermektedir:

Teklik şahıs	1.	-(y)mişäm	Çokluk şahıs	1.	-(y)mişik
Teklik şahıs	2.	-(y)mişäy	Çokluk şahıs	2.	-(y)mişiz
Teklik şahıs	3.	-(y)miş	Çokluk şahıs	3.	-(y)mişlä(r)

Tablo 10. *Famenin ağzında İsim Fiilinde Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi*

Örnek:

Yağçuymuşam ‘iyiymişim’ *yağçuymuşay*, *yağçuymuş*, *yağçuymuşuğ/k*,
yağçuymuşuz, *yağçuymuşla*

tälübäymişäm ‘öğrenciymişim’, *tälübäymişäy*, *tälübäymiş*, *tälübäymişik*, *tälübäymişiz*, *tälübäymişlä*.

1.2.4.4. Şart

Famenin ağzında İsim Fiil Şart kipinde sadece ikinci şahıslarda şahıs eki olarak fark göstermektedir:

Teklik 1. şahıs	-(y)sä-m	Çokluk şahıs	1.	-(y)sä-k
Teklik 2. şahıs	-(y)sä-y	Çokluk şahıs	2.	-(y)sä-yz
Teklik 3. şahıs	-(y)sä	Çokluk şahıs	3.	-(y)sä-lä(r)

Tablo 11. Famenin ağzında İsim Fiilinde Şart Kipi

Ünsüzle biten isimlere eklendiğinde isim fiil kökü düşer. Ünlü ile biten isimlere eklendiğinde [i-], [y-]’ye dönüşür. Kip çoğunlukla ekleşmiş durumda kullanılır. Metnimizde örneklerine az rastlamaktayız. *Yoħsa, özüyssä*

Famenin ağzında İsim Fiilinin olumsuz biçimi *däyi(l)* (değil) sözcüğü ile yapılır: *işü däyi, sust däyläm*,

Usta can kızıl däyil ay: gümüş däyil ay: şüşädi. “Ustacığım altın değil ha! Gümüş değil ha! Camdır.”

Geniş zaman (şimdiki zaman): *yaħçu däyläm* “iyi değilim”, *yaħçu däyläy*, *yaħçu däyil, yaħçu däylik, yaħçu däyiliz, yaħçu däyillä*.

Görülen geçmiş zaman: *yaħçu däyildim* “iyi değildim”, *yaħçu däyildiy, yaħçu däyildi, yaħçu däyildik, yaħçu däyildiz, yaħçu däyildilä*.

Öğrenilen geçmiş zaman: *yaħçu däyilmişäm* “iyi değilmişim”, *yaħçu däyilmişäy, yaħçu däyilmiş, yaħçu däyilmişik, yaħçu däyilmişiz, yaħçu däyilmişlä*.

2. Söz Varlığı

Söz varlığı hakkında iki önemli husus dikkat çekmektedir:

1. Genel olarak Azerbaycan Türkçesinde bazı sözcüklerde Kıpçak özellikleri bulunmaktadır. Örneğin: pişirmek, tüşmek. Ancak bu özellik Famenin ağzında görünmemektedir. Dolayısıyla sözcükler söyleyiş bakımından Türkiye Türkçesine daha çok benzemektedirler: *bişir-*, *düş-*.

2. Bazı arkaik özellikler bu ağzıda korunmaktadır: *dängiz* ‘deniz’, *yüng* ‘yün’, *gäng* ‘gen’, *äng üsdä* ‘çene üstünde’.

İran Azerbaycan Türkçesi üzerine çalışılan ağız çalışmalarında bu iki özellikte karşılaşılmasıdır (Bekbabayi, 2017, s. 126; Rezaei, 2015, s. 262, 314; Karini, 2009, s. 46, 196). Bu özelliklerin de ağız tasnifi için faydalı olacağı düşüncesindeyiz.

“öyle-böyle” sözcükleri yöre ağzında Azerbaycan Türkçesinin İran’daki diğer ağızları gibi “*elä - belä*” şeklindedir.

Sonuç

Famenin’de konuşulan Türkçe genellikle tipik Azerbaycan Türkçesi özelliğini taşımaktadır. Sadece teklik ve çokluk ikinci şahıs eklerinde /s/ sesini düşürüp ve /n/ sesini /y/ sesine dönüştürmüştür. Aynı şekilde ilgi hâli eki de /y/’ye dönüşmüştür. Dolayısıyla bu özelliğiyle Azerbaycan Türkçesi ağızlarından Y ağızı içerisinde yer almaktadır.

Aşağıdaki hususlar da Famenin ağızında dikkat çekmektedir:

- /i/ sesi gövdelerde /i/ sesine ve eklerde ise /u/ sesi ile karşılanmaktadır.
- Gelecek zaman ekinde ünlüde öndamaklaşma eğilimi tespit edilmiştir.
- Ek sonunda art ünlülerden sonra gelen Türkiye Türkçesinde artdamak /k/ sesi ve Azerbaycan Türkçesinde /q/ ya da /h/ Famenin ağızında /ğ/ ya da damaksılaşmış /k/ sesi ile karşılanmaktadır.
- Bütün bu tespit ettiğimiz özellikler İran Türk Ağızları tasnifinde önemli ölçütler olarak kullanılabilir.

Kaynakça

- Alyılmaz, S. (2010). Türkçede olumsuz fiillerin geniş zaman biçimbirimi. *Turkish Studies*, 5(4), 87-118.
- Atıcı, A. (2015). *Sungur Türkçesi (ses ve şekil bilgisi)*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Atıcı, A. (2018). *Lalecin Türkçesi (giriş-inceleme-metinler)*. İstanbul: Paradigma Akademi.
- Aydın, M. (2002). *Aybastı ağızı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bayatlı, H. K. (1996). *Irak Türkmen Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bekbabayi, B. (2017). *Malekan (Melek Kendi) ili ağızı*. Urmiye: Ülker.
- Bıcbabaei, B. [Bekbabayi, B.] (2012). *Malekan (Melek Kendi) ili ağızı*. (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Bozkurt, F. (1975). *Untersuchungen zum Bojnurd-Dialekt des Chorasantürkischen*. (Doktora Tezi). Göttingen: Georg-August-Universität Goettingen.
- Brendemoen, B. (1987). Trabzon ağızlarındaki zaman kipleri üzerine bir not. *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi*, C. II, İstanbul, 33-40.
- Çelik, M. (1997). *Kaşkay Türkçesi*. (Doktora Tezi). İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Daneshgah-E Payam-E Noor- Vahed-E Famenin. Erişim Adresi: <http://famenin.hp.pnu.ac.ir/Portal/Home/?824362/درباره-شهرستان-فامنین>
- Doerfer, G. (1969). İran’daki Türk dilleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 17, 1-11.
- Doerfer, G. (1971). *Khalaj materials*. Indiana: Indiana University Publications.
- Doerfer, G. (1973-1974a). Eski Türkçe ile Halaçça arasında şaşırtıcı bir koşutluk. (S. Tezcan, Çev.). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 21-22(1973-1974), 1-12.
- Doerfer, G. (1973-1974b). İran’da bir dilbilim araştırma gezisi üzerine rapor. (S. Tezcan, Çev.). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 21-22(1973-1974), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 195-198.
- Doerfer, G. (1987). İran’da Türkler. *Türk Dili*, (431), 242-251.
- Doğan, T. (2010). *Urmiye ağızları*. (Doktora Tezi). Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Kırıkkale.
- Doğan, T. (2017a). *Geşeng ginle - Horasan Türkçesi üzerine bir inceleme*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Doğan, T. (2017b). *Horasan Türkçesi metinleri - İreyimin sezleri (yüreğimin sözleri)*. Konya: Palet Yayınları.
- Ergin M. (1981). *Türkçe dilbilgisi*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

- Gece, K. M. (1985). *Serap ağzı*. (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Gökdağ, B. A. (2006). *Salmas ağzı*, Çorum: Karam Yayınları.
- Hashemi Bani, R. (2000). *Psykolinguistik açıdan bir Türk ağzı Bon (Bin)*. (Yüksek Lisans Tezi). İsfahan: İsfahan Üniversitesi.
- Heyet, C. (2008). *Türk dilinin ve lehçelerinin tarihî seyri* (M. Öztürk, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karini, J. (2009). *Erdebil ili ağzıları*. (Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Markaz-E Amar-E Iran. Erişim Adresi: <https://www.amar.org.ir/1395->
- Pehlivan, G. (2011). *Hemedan bölgesi Bahar ağzı*. (Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Rezai, M. (2015). *İran- Zencan bölgesi, Kaydar ve yöresi ağzıları Kaydar ili ağzı*. (Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Sarıkaya, M. (1998). *Güney Azerbaycan Türkçesi*. (Doktora Tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Timurtaş F. K. (2005). *Eski Türkiye Türkçesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Tulu, S. (1989). *Chorasantürkische materialien aus Kalat bei Esfarayen*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag.
- Tulu, S. (2005). *Bocnurd'dan folklor derlemeleri*. Ankara: Ürün Yayınları.
- Tulu, S. (2006). *Horasandan masallar ve halk hikâyeleri*. Ankara: Ürün Yayınları.
- Tulu, S. (2009a). *Şehzade Kerem ile Aslı Han (Horasan Türkçesi varyantı)*. Konya: Kömen Yayınları.
- Tulu, S. (2009b). *Horasan Türklerinden masallar ve halk hikayeleri*. Konya: Kömen Yayınları.

Ek-1: Örnek Metin (Tahereh Beygleri – 57)

Şahuy üş dänä kıızı var imiş, üş dänä kıızı olanna biri böyügüymüş, biri küçügüymüş, biri onnan küçük. O küçük kız çoğ bilän imiş. Demişdi, Nökärä demiş gedây üş dänä hırçä alay gätirây. Biri diğğänä çoğ yetişmiş ola, biri onnan diğğänä çoğmuş ola, biri dä lab diğğänä tazza ola. Getmişdi üş dänä hırçä alıp gätirmişdi. Biri diğğänä läk vurmüşuymuş, o özüymüş. Biri lab yetişmiş orta bacuymuş. Biri dä çoğmuşuydu o diğğänä böyük bacuymuş. Hâ! Acca yetişmiş elä bissây orta bacuymuş. Çoğ yetişän nä çoğan böyük bacuymuş. Bu durmuşdu oları kâsmişdi yo çoymuşdu zada yo boşkaba yo yallamış saha. Şaha getmişdi munu yeyennä bağmuşdu üstün açmuşdu demişdi kıızı biläy hırçä yolluyub da mäsälän miyvâ yolluyub. Bağmuşdu görmüşdü häyâ üş dänä hırçädi, biri yetişmişdi, biri niymâ yetişmişdi, biri çoğmuş, bizzärä läk däymiş. O vâhläri demişdi munuy mänisi nämädi? Nämädi? Demişdi munu, nokäri vurmüş demiş nämädi? (1) Göräk munu tapay gätirây. Demişdi valla kılbaşy äläm sağ ossu munu kıızı yolluyubdu. Gälmişdi kıızınä demişdi nämä deyrây nämiyä munu yollamışay. Demişdi hob yollamışam göräm bizi nämiyä sağlamışay yekkä elämışay. O bacım ki çoğub, bu birsi ki yarumçuluğdu. Män nä ki yetişiräm. Män sähär catacâyäm ona da. O cur deyännä şah durmuşdu vermişdi ärä bilälärin. Bu bi dänä mäsälây.

Bi dänä bälük götürürük. Çoşularu çağurruk gälär. Çoşularu gätirännä här biri bi dänä muncuğ, düymä, sancağ, här nämä ällärinä gäldi. Onu gätirällä, salalla bäligä. Onu aparalla kılbaş novdannuy assundan asalla. Ertä gedällä onu cuhadalla şeyr deyällä. Cärçät örtällä bi dänä bala kıızı başuna gälän ellälä. Onu älin salar çağardar. Häyâ çuğadar. Çuğadanna şeyr deyär.

Bir nâfär varuymuş. Bi dänä kıızıl kârpici (2) varuymuş. O kıızıl kârpici aparmuş kânni dallına bärkitmişdi. Bärkidännä bir dänä şirä satan gälmişdi küçâyä. Şirä satan gälännä, ünnüyänä, arvad kaçä kaçä getmişdi kıızıl kârpici gätirib vermişdi bir kili şirâyä. O vâhtşiräni yemişdi, işmişdi, işmişdi diğğänä tähinnä çalmuşdu. Tähinnä çalanna demişdi: Çoy bu şiräyiy dibin da`a alum ağzumna sağluyum. Ärim gälännä deyim da`a män sağlıyalmädim camda da. Ağzumna sağladum verim o yesi. Bu ağur loğmanu tökmüşdü ağzuna. Bidem äri gälmişdi, çapun çalanna gälmiş deyä bälü şirä getmişdi çarnuna tükänmişdi.

Bi dänä peyğäbärimizdän eläbissây mominlärdän abidlärdän eläbissây bi dänä uşağuy olmuşmuş. Bunuy arvadı yeriklirmiş, yerikliyännä arvad çöräk yapurmuş. Çöräk yapanna gedär deyär, Görär nar satulla. Uşağuy deyär ki kaç ged bi dänä mänä nar al gäti. Bir kıran verär deyär ged mänä nar al gäti. (3) Gedär naru alar gätirär. Bunu vurar biziynän dälänär. Suyunu çekär o häväsän düşär. İçär. Suyun içännän sora verär deyär galâyuy inni bu naru aparuy.... Oğlana verär deyär apar ver bir kıranun al gäti. Bu naru verär bu aparar verär dala yo, dedesi dä abid, bir böyüg adamuymuş. Naru verällä munuy bir kıranunun alalla gätiräll verällä. O v... oğlan bi dänä biz götürär älnä yo gedär oturar därya kırağınna. Böyüg olar munnan oğlan olar. Oğlan ämälä gälär. Gedär oturar därya kırağınna, härkäs gälär bi dänä mähş doldura apara bu biziynän vurar bu dälänär. Häyâ, o vâhläri gälällä şikayätä. Bu da peyğäbär imiş. Hamu zaddan häbäri varuymuş da. Deyäll Valla bucur, oğluy bucur... O deyär Valla män Hälafşär iş görmemişäm. Oturar kığ gecä günnüz fikr elär. Deyär Hüdaya män härcür fikr elläm... Namaz kılar. Hüdaya yalvarar. Hüdaya män härcür fikr elläm män heş yerdä günah elämemişäm. Bäs bu nämädi! Mänim oğlum bucur çığıb halğlı äziyät eli. (4) Durar gedär arvadı çoyar fışara. Deyär göräk deyäyâ!!! O vâhläri görär yoh baba! altu yeddi nâfär dä elä o gün ki bu çoyub fışara gälällä çapuya deyällä. O deyär mähşim dälädi. O deyär küzämi (4:11)